

POLİTİK BİR TİYATRO SAHNESİ OLARAK 11. ULUSLARARASI İSTANBUL BİENALİ

AS A POLITICAL THEATER SCENE 11th INTERNATIONAL ISTANBUL BIENNIAL

Vildan IŞIK¹

Öz

Bu çalışmada; küratörleri, kavramsal çerçevesi, mekânları, sanatçıları, protesto ve eleştirileri ile birlikte 12 Eylül - 08 Kasım 2009 tarihleri arasında düzenlenen 11. Uluslararası İstanbul Bienali konu edilerek Bienal'in kimler tarafından hangi sebeplerle eleştirildiği ve neden en politik bienal olarak tanımlandığının araştırılması amaçlanmıştır. 11. Bienal'de, küratörlerinden kavramsal çerçevesine, mekânlarından sanatçılarına kadar özenle kurgulanan bir sanat atmosferi yaratılmış olduğu görülmektedir. Karşıtlık ve çelişkilerden beslenen bu atmosfer içinde sanat-siyaset-kültür-politika-sermaye konuları da hesaplı olarak iç içe geçirilmiş ve farklı kesimlerin eleştirilerine zemin hazırlanmıştır. Brecht, Marx, Koç, 12 Eylül 1980 Darbesi, komünizm, kapitalizm vb. gibi bilinen kişi, olay, olgu ve kavramların, Bienaller'de yıllardır yer alan diğer pek çok konu ve kavramla birlikte topluca sahneye çıkarıldığı 11. Bienal, politik bir sahne olmuş ve bu sahnede büyük bir epik tiyatro gösterisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: 11. Uluslararası İstanbul Bienali, WHW, "İnsan Neyle Yaşar?", Bienal Sponsoru: Koç, Diren İstanbul, Bertolt Brecht, Yabancılaştırma Efektü

Astract

In this study, it is mentioned curators, conceptual frameworks, spaces, artists, protests, criticisms with 11th International Istanbul Biennial which was organized between 12 September and 08 November 2009. With this study, it is aimed to search by whom and why Biennial criticized and why it is defined the most political biennial. At the 11th Biennial, it is seen that it is arranged an art atmosphere which is constructed carefully from curators to conceptual frameworks and from spaces to artists. In this atmosphere which emanates from contrast and contradiction art-politics-culture-policy-fund are nested deliberately and has been provided a basis for criticism from different part of society. Known person, event, fact and concept such as Brecht, Marx, Koç, 12 September 1980 coup, communism, capitalism and a lot of other issue and fact, which has been taken place for years at Biennial, appeared on the 11. Biennial's stage and became a political stage and on this stage a big epic theatre was performed.

Key Words: 11th International İstanbul Biennial, WHW, "What Keeps Mankind Alive?", Sponsor of Biennial: Koç, Diren İstanbul, Bertolt Brecht, Verfremdung (Distancing) Effect

---

¹ Melikşah Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Endüstri Ürünleri Tasarım Bölümü,
vldnsk@gmail.com

GİRİŞ

İstanbul Kültür Sanat Vakfı (İKSV) tarafından düzenlenen 11. Uluslararası İstanbul Bienali'ni konu edinen bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde; Bienal'in küratörleri, mekânları ve kavramsal çerçevesi anlatılmış, ikinci bölümde; önce sanatçı seçimlerine ilişkin açıklamalara sonra sanatçıların çalışmalarından örneklere yer verilmiştir. Bu örnekler; Hans-Peter Feldmann, Aydan Murtezaoğlu/Bülent Şangar, Sanja Ivekovic, Cengiz Çekil, Etcetera Grubu, Canan Şenol ve Yüksel Arslan'a aittir. Üçüncü bölümde; sanatçı, sanat eleştirmeni, galerici, sanat tarihçisi, izleyici, yazar ve gazeteci gibi farklı kesimlerin protesto, eleştiri ve yorumları yer almaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise araştırma vesilesi ile ulaşılan bulgulara dayalı olarak Brecht'in *yabancılaştırma efekti* ile 11. Bienal'i bir değerlendirme denemesi yapılmıştır.

I. BIENAL'İN KÜRATÖRLERİ, MEKÂNLARI ve KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Bienal'in Küratörleri: WHW. Bienal'in küratörleri; Ivet Curlin, Ana Devic, Natasa Ilic ve Sabina Sabolovic'den oluşan Hırvat küratör topluluğu WHW'dir. WHW ismi; What, How, for Whom (ne, nasıl, kim için) sorularının baş harfleri ile oluşturulmuştur (İKSV Metinler Kataloğu, 2009). 1999 yılında kurulan grup, çalışmalarını Hırvatistan'ın Zagreb şehrinde yürütmekte ve 2003 yılından bu yana Zagreb'de belediyeye bağlı kazanç amacı gütmeyen Nova Galerisi'ni yönetmektedir (ntvmsnbc.com, 2008). Zagreb'de 2000 yılında düzenledikleri ilk sergilerinde WHW ismini kullanan grup o tarihlerden beri de bu ismi kullanmaktadır.

WHW, Komünist Manifesto'nun 152. yıldönümüne adadıkları bu sergilerindeki ne, nasıl ve kim için sorusunun "her tür ekonomik tabanlı organizasyonu ilgilendirdiği kadar, sergi ve sanat yapıtlarının üretimi, dağıtımı ve sanatçının iş piyasasındaki konumu gibi konularda da geçerli olan üç temel soru" olduğunu söylemektedir (Cevher, 2009). WHW'yi seçen Bienal'in danışma kurulunun üyeleri arasında İKSV Yönetim Kurulu Başkanı Şakir Eczacıbaşı, Genel Müdür Görgün Taner, Zdenka Badovinac, Charles Esche, Melih Fereli, Hou Hanru, Vasıf Kortun ve Hale Tenger yer almaktadır (Örer, 2009). WHW, Bienal'e küratör olarak seçilmelerini, daha önce yaptıkları işlerinin beğenilmesinin yanı sıra kadın ve Doğu Avrupalı olmalarına da bağlamaktadır. Ayrıca pazarlanabilir ve Bienal için stratejik olarak iyi bir hamle olacaklarının düşünülmesi sebebiyle de kurul tarafından seçildiklerini ifade eden grup, bu seçimi "cesur bir tercih" olarak değerlendirmektedir (Göktürk, 2009).

Bienal'in Mekânları. Antrepo No.3, Feriköy Rum Okulu ve Tütün Deposu Bienal'in mekânlarıdır. Bu mekânların yanı sıra şehrin çeşitli yerlerinde de dört sanatçının özel projeleri

izleyiciyle buluşmuştur. Antrepo No 3, Bienal'in en büyük mekânı olarak en fazla çalışmanın yer aldığı mekândır. Toplamda sunulan 141 çalışmanın çoğu buradadır. Tütün Deposu'nda ise bir yandan giriş katındaki galeride Bienal'den bağımsız sergiler devam ederken bir yandan da Bienal projelerine yer verilmiştir. Tütün Deposu'nun giriş, birinci ve ikinci katlarının yanı sıra Tütün Deposu 2 olarak anılan ek binaya 13 sanatçının çalışmaları yerleştirilmiştir. Feriköy Rum Okulu'nda da 23 sanatçının çalışması sergilenmiştir. 1875 yılında açılan ancak 2003 yılından bu yana hizmet vermeyen Feriköy Rum Okulu, ilk defa bir sergi mekânı olarak bu Bienal'de kullanılmıştır (İKSV Metinler Kataloğu, 2009).

WHW, Bienal'in, birbirinden farklı bu mekânlarda bir bütün gibi işleyeceğini, İstanbul'un kentsel kimliği üzerine gitmeden mekân seçimi yaptıklarını ve belli bir sergi mekânına bağlı belli bir temanın olmadığını söylemiştir (Cevher, 2009). Grup, mekân seçimleri arasında kendilerini en çok heyecanlandıran mekânın ise bir sergi alanı olarak ilk defa kullanılan Feriköy Rum Okulu olduğunu, okulun Bienal'in eğitim ve didaktik öğelerine vurgu yapacağını ayrıca bu öğelerin Brecht'in düşünce yapısında da önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir. "Bu seçimde politik bir mesaj var mıydı?" sorusuna; "buranın bir Rum okulu olduğunu elbette biliyorduk. Bununla ilgili özellikle bir şeyin altını çizmedik. Bunu izleyiciye bıraktık" cevabını vermiştir (İğrek, 2009). Başka bir söyleşilerinde ise WHW; "tabii ki hiçbir zaman, belli anlamlar içermeyen bir mekân diye bir şey söz konusu değil, *white cube* (beyaz küp) bile tarafsız bir mekân değil" diyerek aslında seçilen mekânların taraflı olduğunu dolaylı olarak ifade etmiş olmaktadır (Cevher, 2009).

Bienal'in Kavramsal Çerçevesi: "İnsan Neyle Yaşar?". WHW, Bienal'in kavramsal çerçevesini, yaklaşık bir sene öncesinden yani 17 Kasım 2008'de, Ses Tiyatrosu'nda sahneye çıkarak küçük bir gösteri eşliğinde duyurmuştur. Kavramsal çerçeve; Bertolt Brecht'in *Denn Wovon Lebt Der Mensch?* (İnsan Neyle Yaşar?) isimli şarkısına dayanmaktadır. Şarkı, Brecht'in, Elisabeth Hauptmann ve Kurt Weill ile birlikte 1928'de yazdığı *Üç Kuruluşluk Opera* oyununun ikinci perdesinin kapanış parçasıdır (Çakır, 2008).

İnsan Neyle Yaşar?

Sayın Baylar, bize hep ders verirsiniz:
 “Aman, günah, ayıp, kötü, yanlış”
 Aç karnına kuru öğüt çekilmez
 Önce doyur beni, ondan sonra konuş
 Sende göbek, bizde ahlâk nedense
 Şimdi bizi iyice dinle bak:
 İster şöyle düşün, ister böyle
 Önce ekme gel, arkadan ahlâk
 Artık vermek gerek, unutmayın sakın
 Tüm nimetlerden, payını yoksulların
 İnsan neyle yaşar: Ezip hiç durmadan
 Soyup, dövüp, yiyip yutarak insanları
 Yaşayabilmek için hemen unutmalı

İnsanlığını unutmalı insan
 Katı gerçek budur, kaçınılmaz
 Kötülük yapmadan yaşanamaz
 Efendiler bize “ahlâksız” dersiniz
 “Kötü kadın, utanmaz, fahişe...”
 Aç karnına suçlanmak hiç çekilmez
 Önce doyur beni ondan sonra söyle
 Sende şehvet, bizde edep nedense
 Şimdi bizi iyice dinle bak:
 İster şöyle düşün, ister böyle
 Önce ekme gel, arkadan ahlâk.
 Artık vermek gerek, unutmayın sakın,
 Tüm nimetlerden, payını yoksulların.

“Marx’ı ve Brecht’i tartışan bir toplum, tartışmayandan daha iyidir” diyen WHW, amaçlarının “Brecht’e duyulan ikonik saygıyı” bugünlere taşımak olmadığını, Brecht’in sorduğu soruların bugünkü cevaplarına bakmak olduğunu söylemektedir. Politik bir derdi olmayan bir işin bile aslında politik olduğunu ve sistemin içinde yer aldığını belirten grup, sanatın insanları harekete geçirecek bir güce sahip olduğunu düşündüklerini de belirtmektedir. “Kültür mirası, politika, toplumsal ilişkiler ve ekonomi dünyadaki pek çok bienalin ilgisini çekmiyor. Bu bienal ise direkt olarak bunlarla ilgileniyor ve bunları birbirleriyle ilişkilendiriyor” diyen WHW (Öğünç, 2009) ayrıca “Bienal’in odak noktasının kadın ve toplumsal cinsiyet kimliği olduğunu” ve Bienal’de “feminist sanatçıların yer almasını özellikle istediklerini” vurgulamaktadır (Bay, 2009). “Çizdiğiniz çerçeveye bakıldığında, Türkiye’nin ve İstanbul’un sorunlarından uzak durma eğilimi sezileniyor” denmesi üzerine WHW, daha çok buradaki siyasî tablo ile Hırvatistan ya da Ortadoğu’da olup bitenler arasındaki benzerlikleri bulmaya çalıştıklarını, “kültür turistlerine yeni bir İstanbul ambalajı sunmak” istemedikleri için bir kent mekânı olarak İstanbul’a odaklanmadıklarını söylemektedir. Ayrıca “bu coğrafyanın kültür sahnesine yapmak istedikleri müdahaleyi”, birbirleriyle bağdaştırılması zor iki ismi; Koç ve Brecht’i, bir araya getirerek sağlamaya çalıştıklarını da ifade etmektedir (Göktürk, 2009).

II. BIENAL’İN SANATÇILARI

Bu bölümde, önce sanatçı seçimlerine ilişkin açıklamalara sonra sanatçıların çalışmalarından örneklere yer verilmiştir. Bu örnekler; Hans-Peter Feldmann, Aydan Murtezaoğlu/Bülent Şangar, Sanja Ivekovic, Cengiz Çekil, Etcetera Grubu, Canan Şenol ve Yüksel Arslan’a aittir.

11. Bienal’de kırk ülkeden 73 sanatçı ve sanatçı kolektifine ait 141 çalışmaya yer verilmiştir. Bienal’e katılan en yaşlı sanatçı 1933, en genç sanatçı ise 1982 doğumludur. Dört kuşak sanatçının bir arada sunulduğu Bienal’de yaş ortalaması 43’tür. Sanatçılardan 14’ü

çifte vatandaş, 48'i halen doğduğu ülkede yaşamaktadır. Bienal'e katılan sanatçıların; % 26'sı Doğu Avrupa, % 14'ü Batı Avrupa, % 39'u Orta Doğu, % 4'ü Kafkaslar, % 7'si Orta Asya, % 6'sı Kuzey Amerika, % 1'i Güney Amerika, % 1'i Uzak Doğu ve % 1'i Avustralya'dandır. Bienal'deki toplam 141 yapıtın, 3'ü kamu koleksiyonlarından, 14'ü özel koleksiyonlardan ve 124'ü sanatçılara ait olan yapıtlardan oluşmaktadır. Bienal'de bu çalışmaların sadece 35'i yeni üretilmiş, diğer çalışmalar ise konseptte uygun olduğu düşünülen çalışmalardan seçilmiştir (IKSV Metinler Kataloğu, 2009). WHW, Bienal'in siyasi odağının Orta Doğu, Doğu Avrupa, Orta Asya ve Balkanlar olarak kurgulandığını bu bağlamda İstanbul'un da bu bölgelerin merkezinde yer aldığı söylemiştir (Cevher, 2009).

11. Bienal'e Türkiye'den seçilen on bir² sanatçı; Hüseyin B. Alptekin, Nevin Aladağ, Yüksel Arslan, Cengiz Çekil, Işıl Eğrikavuk, İnci Furni, Nilbar Güreş, Aydan Murtezaoğlu/Bülent Şangar, Erkan Özgen ve Canan Şenol'dur (IKSV Metinler Kataloğu, 2009). WHW, Bienal'de yer alacak bu sanatçıların seçimi için Türkiye'de derinlemesine bir araştırma yaptıklarını, İstanbul'un yanı sıra Mersin, Antakya, İzmir, Ankara ve Diyarbakır'a da gittiklerini, değişik kuşaklardan sanatçıların ilgilerini çektiğini ve Bienal'in temasına uygun olduğuna inandıkları çalışmaları seçmeye gayret ettiklerini anlatmıştır. (Cevher, 2009).

Alman sanatçı **Hans-Peter Feldmann**'ın ortası çıkarılmış bir dilim ekmeğin beyaz bir kaide üzerinde heykelmişçesine Antrepo No.3'te sergilenen *Bread Slice* (Ekmek Dilimi) isimli çalışması, "sanat, siyaset ve gündelik hayat arasındaki bağlantılar üzerine yeniden düşünme" çalışmalarından biridir (mimarizm.com, 2009). Fieldmann, bu çalışmasının bir versiyonunu, 2005 yılında *Brotscheibe* (Ekmek Dilimi) ismi ile New York'ta da sergilemiştir (Gallery 303, 2005). Feldmann'ın Antrepo No.3'te sergilenen diğer çalışması ise *Portre. Bir Kadının Elli Yılı* isimli, sıradan bir kadının çocukluğundan elli yaşına kadar çekilmiş ve kronolojik olarak dizilmiş 328 fotoğrafından oluşan fotoğraf dizisidir (Solmaz, 2009).

Aydan Murtezaoğlu ve Bülent Şangar, Bienal'de yer alacak *İşsiz İşçiler - Sana Yeni Bir İş Buldum!* isimli projelerinde görev almak üzere üniversite mezunu ya da öğrencisi olan gençler aradıklarına ilişkin gazeteyle ilan vermiştir. 08 Ağustos 2009 tarihli bu ilanda;

(...) Aydan Mürtezaoğlu ve Bülent Şangar hazırladıkları 'İşsiz İşçiler- sana yeni bir iş buldum!' başlıklı ortak projede, 10 Eylül-8 Kasım arasında yarı zamanlı ya da tam zamanlı çalışmak üzere, işsiz, iş arayışında olan, 20 - 35 yaş aralığında üniversite mezunlarına çağrıda bulunuyor. Performans ve iletişim yeteneklerine güvenen, İngilizce bilen, üniversite mezunu ya da öğrencisi olma ön koşulu ile ilgilenen kişilerin fotoğraflı özgeçmişleriyle başvurularını 17 Ağustos'a kadar

² WHW, açıklamasında 10 Türk sanatçısı demektedir. Aydan Mürtezaoğlu ve Bülent Şangar'ın ortak çalışması, tek sanatçının çalışması gibi ele alınmıştır. Toplamda 11 Türk sanatçı demek daha uygundur.

istbiennial.assistant@iksv.org adresine yapmalarını bekliyorlar.

sözleri yer almaktadır (radikal.com.tr, 2009). İlane başvuranlar arasından seçilenler, giysileri katlayıp açmakta ya da bir mağazadaymışçasına izleyiciye parfüm sunmaktadır (iksftp.com, 2009). Henkel'in sponsor olduğu bu çalışma, Antrepo No.3'te, izleyicilerin katılımı ile gerçekleştirilmiştir Sanatçılar projesinin amacının "kapitalizmin proletaryadan prekaryaya geçiş süreciyle yarattığı toplumsal adaletin yenilgilerini ve azalışını sorgulamak" olduğunu belirtmektedir (henkel.com.tr, 2009). Mürtezaoğlu ve Şangar, bu projeyi, Bienal'den birkaç ay önce Mayıs ayında Almanya'daki Tanas Galeri'de Koç'un sponsorluğu ile gerçekleştirmiştir (Yıldız, 2009).

1970'lerden bu yana cinsel kimlik ve siyaset üzerine çalışmalar yapan Hırvat sanatçı **Sanja Ivekovic**'in *Türkiye Raporu 09* isimli çalışması, Türkiye Sivil Toplum Kuruluşları'nın Türkiye'de kadının konumu hakkında hazırladığı, içinde cinsel ayrımcılık ve namus cinayetleri ile ilgili konuların ele alındığı raporun ana maddelerinden oluşmaktadır. Ivekovic, kırmızı sayfalara bastırdığı bu raporun sayfalarını buruşturulmuş şekilde Bienal'in bütün mekânlarına serpiştirmiştir. İKSV'nin tanıtım sayfasında Ivekovic'in basılı sayfaları "çöp muamelesi yaptığı çünkü güçlü kurumlarda bu tür raporların kaderinin gerçekten de bu olduğu" yazmaktadır. *Güneş Gözlükleri* isimli çalışması ise İstanbul'da şiddet mağduru olan kadınlar için kurulmuş Mor Çatı Vakfı ile işbirliği içinde gerçekleştirilmiştir. Ivekovic bu projesinde, tacize uğramış ve halen Mor Çatı'da yaşayan kadınların kişisel hikâyelerini, ünlü güneş gözlüğü markalarının reklamlarında metinlerine müdahale yapmakta kullanmış, bu yolla yara-bereleleri gizlemek için koyu renk gözlük kullanımına gönderme yapmıştır. Bunlar, *Elele* ve *İstanbul Life* isimli dergilerde yayımlanmış ayrıca çeşitli kamusal alanlarda poster olarak sergilenmiştir (iksftp.com, 2009).

Cengiz Çekil'in Antrepo'da, Tütün Deposu'nda ve Feriköy Rum Okulu'nda sergilenen beş farklı çalışmasına yer verilmiştir: *Su Isıtma Aleti* (1976), *Enerji Plakaları* (1976), *Yazısız* (1977), *Ele Geçirilmiş Mektuplar* (1978) ve *Görsel Parkurlar* (1979). Çekil'in, Bienal için seçilmiş yapıtları ağırlıklı olarak, 1980 darbesi öncesindeki siyasi gerilimleri ve toplumsal dönüşümleri yansıtmaktadır (iksftp.com, 2009). 1977 yılındaki Günaydın gazetesinin artarda çıkan on iki sayısının birinci sayfalarını kullandığı *Yazısız* isimli çalışmasında Çekil, gazete metinlerini bantlarla kapatmış ve sadece fotoğrafları görünür kılmıştır. Bu görüntüler; siyasi liderlerin, pop yıldızlarının, teröristlerin ve adsız kişilerin bağlamından koparılmış portrelerinden oluşmaktadır (iksftp.com, 2009). Çekil'in ilk olarak 1978'de Taksim Sanat Galerisi'nde açtığı sergideki *Ele Geçirilmiş Mektuplar* isimli çalışması

ise yıllar sonra Bienal’de yeniden sergilenmiştir. Hürriyet Gazetesi’nde 1977 yılındaki Cinsel Sorunlar adlı bölümde yayınlanan mektuplardan hazırlanan bu dizideki mektuplar, karbon kâğıdı ile yeniden yazılarak tersten sergilendikleri için izleyicinin mektupların içeriklerini okuması mümkün olmamaktadır. Bienal’de bu diziden on sekizine yer verilmiştir. (İnceoğlu, 2009). Çekil’in, 1979 yılına ait *Görsel Parkurlar* dizisine ait çalışması ise sanatçının o tarihlerdeki her gün işe gidişini belgelemektedir. Defterin sayfalarına Türkiye’nin 1980 öncesindeki karışık siyasi durum ve korkuların ifadesi olarak “Bugün de Yaşıyorum” yazısı basılmıştır (iksft.com, 2009).

Bir grup görsel sanatçı, şair, kuklacı ve oyuncu tarafından 1997’de Buenos Aires’te kurulan **Etcetera Grubu**, Bienal’de *Errorist Kabaret* isimli izleyici katılımlı çalışmaları ile yer almıştır. Kabarede oyuncular izleyicilerden oluşmaktadır. Grup, ilk defa 2005 yılında Hollanda’da sundukları bu kabarenin bir versiyonunu 11. Bienal için hazırlamıştır. Tiyatro sahnesi gibi tasarlanan ortamda, karton figürler ve otuzdan fazla tablo yer almaktadır. Gerçeküstü bir tartışma alanı oluşturmayı hedeflediğini söyleyen grup, Türkiye’den bazı aydınlara, sanatçılara, devrimcilere, farklı kimliklere ve arzulanan nesnelere de yer vermiştir. “Hatanın yanındayız. O yüzden de İstanbul bizim için mükemmel bir şehir. Binalar ve insanlar hata dolu. O yüzden İstanbul ilham kaynağımız oldu” diyen grup sahnelerinde karton oyuncu olarak Leyla Zana, Yılmaz Güney, Fazıl Say ve Hrant Dink gibi isimlere yer vermiştir. Bu karakterleri seçmek için iki ay İstanbul’da yaşadıklarını ve bu süreci ‘errorist’ bir oyuncu seçimi için kullandıklarını söyleyen grup, çevrelerindeki insanlara onlara hatalı gelen veya zıtlık sembolü olan sivri kişilikleri sorduklarını, buna göre karakter seçimi yaptıklarını ayrıca kendileri için karakterlerden ziyade ziyaretçilerin düşündüklerinin önemli olduğunu ifade etmektedir. Tiyatroya daha yakın bir çalışma olduğu ve politik oyunları sergilemeyi sevdikleri için Bienal’e seçildiklerini söyleyen Etcetera, çalışmalarını; “hataların olumlu şeylere dönüşeceği kolektif bir oyun sahnesi” olarak tanımlamaktadır (Solmaz, 2009).

Bienal’de **Canan Şenol**’un *Çeşme* ve *İbretnüma* isimli iki video çalışmasına yer verilmiştir. *Çeşme*; Şenol’un doğum sonrasına ait yakın plan çekimde göğüslerinin yer aldığı ve sadece meme uçlarından damlayan süt sesinin duyulduğu bir videodur (Ersoy, 2009). Şenol, “Kürt kadın olmak, güzel kadın olmak” üzerine düşündüğünü ve yakın çevresinden kişisel bir hayat hikâyesini anlattığını söylediği *İbretnüma* isimli animasyon-video çalışmasının ana konusunun; “iktidar alanlarının toplumsal cinsiyet inşasında aldığı rol” olduğunu söylemektedir (Gümüş, 2009). Güneydoğulu aileye mensup bir kadının hikâyesi üzerinden siyasal, dinsel ve toplumsal göndermelerde bulunan videoda, mutsuz evlilik

yaşayan bir kadının genç kızlık yıllarından, evlenip çocuk sahibi olmasına kadar devam eden süreç, bir masal gibi anlatılmaktadır. Eşi oğlunu taciz etmekte ama kadın, “yaşanan bu aile içi dram karşısında gözünü kulağını kapatmakta ve hayatını sürdürmeye devam etmektedir” (Şıvgın, 2009).

Yüksel Arslan'ın 1970'lerde Türkiye'deki siyasal duruma da güçlü göndermeler yaparak Karl Marks'ın kitabından esinlenerek görselleştirdiği *Kapital Serisi*'nden beş çalışması da bu Bienal'de sergilenmiştir. Bienal'i izleyen Fransız gazeteci Philippe Dagen, Arslan'ın çalışmalarını, Bienal'de yer alan ve işçilerin psikolojik yapısıyla ilgili istatistikleri adeta soyut resimlere dönüştürdüğünü söylediği KP Brehmer'in çalışmalarıyla kıyaslamakta ve Brehmer'in çalışmalarının Arslan'ınkilerin yanında sönük kaldığını ifade etmektedir (Dagen, 2009). Arslan'ın Bienal ile yaklaşık aynı zamanda, 13 Eylül - 21 Mart 2010 tarihleri arasında, Garanti Bankası ana sponsorluğunda Santralistanbul'da da büyük bir retrospektifi sergilenmiştir.

III. BIENAL'E YÖNELİK PROTESTO, ELEŞTİRİ ve YORUMLAR

Eleştirinin eleştirisinin yapıldığı 11. Bienal'de, neredeyse her şey eleştiri konusu olmuştur. Küratörler, kavramsal çerçeve, mekânlar, destekleyiciler, izleyiciler ve sanatçılar tam da istenildiği gibi protesto, eleştiri ve yorumlara kaynaklık etmiştir. Bu bölümde, sırası ile WHW'ye En Çok Yöneltilen Soru: Koç'un Sponsorluğu, Direnİstanbul Protestoları, Sanat Eleştirmenleri Derneği Ödülü'nün Reddi ve Farklı Kesimlerden Eleştiriler başlıkları altında dört kısım yer almaktadır.

WHW'ye En Çok Yöneltilen Soru: Koç'un Sponsorluğu. 11. Uluslararası İstanbul Bienali'nin ana sponsoru Koç Holding'dir (koc.com.tr, 2009). WHW'ye en çok sorulan soru ve yapılan eleştiri de özellikle sanat-sponsorluk ilişkisi üzerinedir. WHW, bu çelişkinin sanat dünyasında her daim mevcut olduğunu ve “mevcut şartlarda ne yapabiliriz” sorusuna odaklandıklarını söylemekte ayrıca “düşmanını yanına çekmek diye bir şey var” demektedir (Göktürk, 2009). Bienal'in kavramsal çerçevesi *İnsan Neyle Yaşar?* a vurguyu artırmak amacı ile İstanbul'un birçok yerine özel olarak hazırlattıkları, üzerlerinde Brecht'in *Önce Ekmek Gelir, Ardından Ahlak* ve *Banka Kurmanın Yanında Banka Soymak Nedir ki?* gibi yazıların olduğu afişler astıran WHW'ye “bu afişlerin kimilerinde açık açık Uluslararası İstanbul Bienali de yazmadığından, meram olarak da, estetik olarak da bir yeraltı afişlemesi sanılabilir” denmiş ve “afişlerin bir köşesinde Türkiye'nin en büyük holdinglerinden birinin logosu olmasındaki ironinin neyi gösterdiği” sorulmuştur. WHW, bunu bile isteye yaptıklarını, kendileri yapsa da yapmasa da hayatta böyle bir çelişkinin zaten var olduğunu ve

kendilerinin sadece bunu açığa çıkaracak kadar dürüst davrandıklarını söylemiştir. Sanatta sponsorluk ve şirketlerle ilişki konusundaki tartışmaların, 1980'lerden beri neoliberalizmle birlikte süregeldiğini söyleyen WHW “çağdaş sanat özel sektörden, kamudan hiç olmadığı kadar destek gördü” diyerek bu türden tartışmaların tüm dünyada var olduğuna vurgu yapmaktadır (radikal.com.tr, 05.09.2009).

WHW'ye yöneltilen; “Sizce, 11. İstanbul Bienali'nin destekçisi, Komünist Manifesto'ya adanmış bir proje hakkında ne düşünür?” sorusuna grup, büyük şirketlerin “kendilerini eleştiren sanata sponsorluk yapmaktan gayet memnun” oldukları cevabını vermiştir (Cevher, 2009). Sponsorluk ilişkisinde belirleyici olanın ise müzakere olduğunu, “biz ve onlar” ayrımının öyle kesin çizgilerle yapılamadığını ve sansüre, doğrudan müdahaleye maruz kalınmadığı, içerik konusunda özgür olunduğu takdirde, bağımsızlığın korunabildiğini söylemektedir. WHW, “Şu an yaptığımız dışında iki seçenek daha vardı. Biri, şartlar çok ödün vermeyi gerektirdiği için bu işe hiç soyunmamaktı. Diğer seçenek de, Koç ya da başka sponsorları rahatsız etmeyecek, popüler bir sergi yapmaktı. Bu iki seçenek de bize doğru gelmedi” demiştir. Sürekli sorulan Koç sorusu yüzünden tartışılması gereken birçok konunun gündeme gelmediğine üzülen WHW'ye, meselenin de zaten o olduğu, Koç adının Bienal'in önüne geçmesinin özellikle sağlandığı ve Bienal'in açılışının 12 Eylül'e bu maksatla denk getirildiği söylenmiştir. Ayrıca Koç'un 12 Eylül 1980 askeri darbesini açıkça desteklediği, dolayısı ile halen bu anayasayla yönetilen Türkiye'de Koç'un güncelliğini koruyan bir darbenin destekçisi olduğu açıklaması yapılmıştır (Göktürk, Atayurt, Kosova, 2009).

Direnİstanbul'un Protestosu. 11 Eylül 2009 Cuma akşamı, üç binden fazla izleyicinin katılımı ile Antrepo No.5'te Bienal'in açılışı yapılmıştır. WHW'nin, Bienal'in kavramsal çerçevesini duyurmak için bir yıl önce, 17 Kasım 2008'de, Ses Tiyatrosu'nda sergiledikleri gösteriyi, bu sefer kendileri değil *Tiyatro Oyun Deposu*'ndan dört kadın tiyatro sanatçısı sergilemiştir. Açılıшта Antrepo önünde toplanan ve *Direnİstanbul* olarak anılan grubun; “(...) bu müstesna geceyi bize bahşeden Koç Holding'in rahmetli babasının 12 Eylül askeri müdahalesinin hemen akabinde cuntacı generallere yazdığı takdir ve nasihat dolu mektubu hatırlıyoruz örneğin...” sözleri ile Bienal protesto edilmiştir (Direnİstanbul.wordpress.com, 2009). Deniz Özgür, yaptıkları eyleme ilişkin dertlerinin orada üretilen işlerle ve söylemlerle ilgili olmadığını ancak kendileri açısından ortada “hilkat garibesi bir durum” olduğunu söylemektedir. “Koç tarafından bir Komünist Manifesto'nun okunmadığı kaldı. Böyle bir duruma ses çıkarmak zorunda hissettik kendimizi” diyen Özgür, protesto gösterisini yaparken

küratörlerin yanlarına gelerek kendilerini içeri davet ettiklerini fakat bu sürecin bir parçası olamayacaklarını söyleyerek çıktıklarını anlatmaktadır (mimarizm com, 2009).

İstanbul Bienali'nin “politik meselelerle en ilgili sanat oluşumlarından biri olmayı amaçladığını” uzun zamandır bildiklerini söyleyen Direnİstanbul, açılıştan çok daha önceki günlerde Bienal’i protesto etmek için internet ve basın kanalıyla “Koç Holding gibi kendilerini küresel sanatın sıcak sularında temize çıkarmaya çalışan silah satıcıları ile işbirliği yapmamaları” yönünde halka çağrıda bulunmuştur. *BeğenAl-İnsan Böyle Kusar/This is How Mankind Pukes!* ya da *11. BeğenAl Korosu 12 Eylül’de-çoK Oluyoruz* gibi sözlerin yer aldığı afişler hazırlayan grup, halka da sokağa çıkarılabilecek afiş, yapıştırma gibi görseller ve işler hazırlamaları için seslenmiştir (Direnİstanbul.wordpress.com, 2009). Ali ve Mustafa Koç, yaptıkları basın toplantısında ise sponsorların protesto edilmesini ve tartışmaları sağlıklı bulduklarını, “eleştirel boyutta, seviyeli, yaratıcı, derinliği olan” bir bildirge yayınlanmasından hoşlandıklarını, “zaten istediklerinin de sanatın tartışılması olduğunu” söylemiştir (Kadak, 2009). “Ben orada açılış konuşmasını yapsaydım, o arkadaşların temsilcilerine de söz verir, söylediklerini kürsüden söylemesini isterdim” diyen Ali Koç, protestolara hoşgörülü yaklaştıkları ve bunları sağlıklı eleştiriler olarak değerlendirdikleri hususuna özellikle vurgu yapmaktadır (Ergu, 2009). Toplantıda Bienal’e sponsor olmanın risk almak anlamına mı geldiği sorusuna Mustafa Koç “büyük riskin büyük getiri demek” olduğunu söylemiştir. Ayrıca bunun “ölçülebilir risk” olduğunu düşünerek ana sponsor olduklarını, her ne kadar çelişkili, ters gelebilecek şeyler olsa da Bienal’in içeriğine asla müdahale etmeme kararı aldıklarını ve düşünce özgürlüğünün sanata yansımını desteklediklerini söylemiştir (Kadak, 2009).

Sanat Eleştirmenleri Derneği Ödülü’nün Reddi. Türkiye jürisi; Ahu Antmen, Ali Akay, Ayşegül Güçhan, Evrim Altuğ, Ayşegül Sönmez, Aslı Çetinkaya ve Cem Erciyes’ten oluşan Uluslararası Sanat Eleştirmenleri Derneği (AICA), *En Eleştirel Yapıt Ödülü’nü*, Aydan Mürtezaoğlu ve Bülent Şangar’ın *İşsiz İşçiler- Sana Yeni Bir İş Buldum* çalışmasına verdiklerini açıklamıştır. Elgiz Müzesi’nin Maslak BabyGiz Plaza’daki yeni mekânının açılış töreni ile birlikte yapılan bu ödül törenine Mürtezaoğlu ve Şangar, “eleştirinin ödüle tabi olmadığını” bildirerek katılmamış ve gönderdikleri mektupla ödülü eleştirmiştir. Törende AICA’nın Türkiye başkanı Ayşegül Sönmez’in okuduğu bu mektupta;

Eleştirelilik insanın doğasındandır; aidiyet, kimlik, ilişkisellik, öznellik ve daha pek çok açıdan varoluşunu belirleyen, en önemli unsurlardan biridir. Eleştirelilik, en ibaresi ile pekiştirilip, kategorize de edilemez. Kategorize etmek, soyutlamak, eleştiriden arındırmak, eleştiricilik değil midir? Eleştiri hakkı, eleştirel söylem tek bir kişi ya da grup veya cemaatin tekelinde de olamaz.

ifadeleri yer almaktadır (radikal.com.tr, 14 Eylül 2009). Projede Bienal boyunca işçi olarak çalışan gençler ödülü almaya gelmiştir. Özgen Kaybaki, Bienal'in sloganı 'İnsan Neyle Yaşar?' sorusuna gönderme yaparak "Bizim için bienalden önce işsizdiniz, şimdi işiniz var denildi, biz işsiz de yaşarız bunu belirtmek isteriz sadece sanat yaparak" sözleri ile ödülü alırken açıklamalarını ifade etmiştir. Törende A. Sönmez ise "sanatçı ikilisinin ödülle ilgili eleştirileri ve ödülü almak üzere gelen genç arkadaşlarımızın tören konuşmalarındaki sert bildiri tadındaki açıklamalarıyla tam da istediğimiz gerçekleşti" demiştir (radikal.com.tr, 14 Eylül 2009).

Farklı Kesimlerden Eleştiriler. 11. Bienal, çok sayıda sanatçı, sanat eleştirmeni, galerici, sanat tarihçisi, sosyolog, yazar ve gazeteci tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirilerden bazıları şöyledir:

Ahu Antmen, *Kentimizin Çağdaş Sanat Bayramı* isimli yazısında Bienal'e "politik anlamda ateşli, sarsıcı bir bienal demenin güç" olduğunu ve her ne kadar politik içerikli olursa olsun "her bienal gibi bu Bienal'in de kültür endüstrisinin bir parçası" olduğunu söylemektedir. Antmen'e göre Bienal, "yaklaşık olarak iki milyon avroluk bütçeyle düzenlenmiş bir gösteri" dir. Kavramsal çerçevesine uygun, çevre sorunlarına değinen işlere yer verilmemesini yadırgatıcı bulduğunu belirten Antmen ayrıca "Bienal'in kırmızı-siyahlı tanıtım renklerinden devrimci konuşmaların yapıldığı açılış performanslarına kadar oldukça eski moda kavramlar, tutumlar ve görsellikler üzerinden" yapıldığını söylemektedir (Antmen, 2009).

Ali Akay, *İnsan Politikayla Yaşar* başlıklı yazısında, Bienal'in "politik bir sergi görünümünde durmasına rağmen sanatsal ve estetik kaygılarla minör bir estetiği sunduğunu" yazmakta, en ilginç ve absürd olanın ise "reklamlarda "İnsan neyle yaşar?" sorusunun cevaplarını kreatiflerin bulup kendilerine göre çoğaltmasıdır" demektedir (Akay, 2009).

Ali Artun, *Epik Tiyatro Sahnesi Olarak Bienal* başlıklı yazısında; "küratörlerinin yaklaşımındaki teorik bilinç ve donanım nedeniyle, artık etnik/cinsel kimlik klişelerinden, öznellik dramalarından ve bienalizmden yılan küresel sanat cemaatinden hiç olmadığı kadar ziyaretçi çekmiştir" demekte ve "bu göstermelik kızılılarla, karşı kutuptaki sermayedarlar bir arada ne arıyorlardı?" diye sormaktadır. Artun, bu "çarpıcı 'çarpıklık'ın hiç de istisnai" olmadığını söylemektedir. Çünkü örneğin; Garanti Bankası'nın sponsorluğu ile Bienal'le aynı gün açılan Yüksel Arslan retrospektifinde Marx'ın Kapital'i yüceltilmektedir ya da 1974 yılına kadar Türkiye Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'nde görev yapan Abidin Dino retrospektifi 2008'de Sabancı Müzesi'nde sergilenmiştir. Ayrıca Nazım Hikmet'in yayınevi,

Bienal'in sponsoru olan Koç grubundan bir şirkettir. Artun, "ama nedense bu Bienal'e kadar konu alevlenmemiştir. Peki, kültürün özelleştirilmesinde ve yönetiminde başı çeken şirketler nasıl oluyor da bu 'kıvılcık bienal'i destekliyorlar?" diye sormakta ve şöyle cevaplamaktadır: "Çünkü küresellik, metropoller arasında kültür üzerinden oynanan bir rekabeti kamçılamaktadır." İstanbul'un da bu rekabet içindeki rakiplerden biri olduğunu söyleyen Artun, satış için "her tema makbuldür" demekte ve eklemektedir; "dün "şiiirsel adalet" veya "küresel savaş çağında iyimserlik" idi, bugün bu. Hepsi markalaştırılabilir" (Artun, 2009).

Ali Şimşek, *Marx Bienal'e Bu Kez Sert Gelebilir!* başlıklı yazısında geçtiğimiz bienallerdeki kültür endüstrisi içindeki ünlü küratörlerinin yerine "Komünist Manifesto da dahil sert işler yapmış bir inisiyatif var" demekte ve bunun çok eleştirilen 'patron' küratör anlayışında bir değişim anlamına geldiğini söylemektedir. Ayrıca "90'lı yıllarda çok gözde olan Deleuze, Derrida ve Baudrillard esinli, öteki, melezlik, beden, simülasyon, çokluk, kimlik, sanallık, illüzyon, temsil gibi, hemen her yere çekilen Bienal temalarından", doğrudan Marksist ve sınıf vurgulu bir söyleme geçiş" olduğunu da sözlerine eklemektedir (Şimşek, 2009).

Beral Madra, Bienal'in açılışından yaklaşık bir yıl önce 17 Ağustos 2008 tarihindeki *Kültür Sanat Ortamımızın Değer Bilirliği* başlıklı yazısında, "AB ve ABD tescilli standart küratörler" yerine dört genç kadın küratörün seçilmiş olmasının simgesel bir anlamı olduğunu, "500 kişilik meclisinde yalnız 46 kadın milletvekilin olduğu, güzel demokrasimizde bienalin dört kadın tarafından yapılmasını" özellikle anlamlı bulduğunu ifade etmektedir (Madra, 2008). Madra, daha sonra yazmış olduğu *Şizofrenik Bir Karnaval* başlıklı yazısında ise Bienal'in açılışının bir tür karnaval ortamı olduğunu, Bienal'in "sanatçıların söylemlerinin sahnesi olmaktan çok seçkinlerin gösteri(ş) alanı olmaya başladığını" ve "marksizm/sosyalizm üstünden sunulan içeriklerini bir karnavala dönüştürmeyi başardığını" söylemektedir (Madra, 2009).

Emin Çetin Girgin, *Çağdaş Sanat Masalı* başlıklı yazısında küratörlerin, "yarattıkları etki alanlarıyla sanatçıların rakipleri" olduklarını, büyük sergi ve bienallerin "yenidünya düzeninin stratejik pazarlama taktiklerinden biri" olduğunu söylemektedir. Girgin'e göre amaç; çağdaş sanat adı altında "filozofik kırıntılarla, kitleleri aşağılamanın yanı sıra şaşırtmak, etkisizleştirmek ve pasifize etme taktiğidir." Bienallerin, "kitleler üzerinde afyon etkisi yapan futboldan farkı yoktur" diye yazan Girgin, Bienal'deki çalışmalarını "emek yoksunu, özensiz, derme çatma, tek kullanımlık, kullanım/değişim değeri olmayan"

çalışmalar olarak nitelendirerek bu sözde eserlerin büyük bir kısmının Bienal bitişinde çöpe gideceğini söylemektedir (Girgin, 2009).

Emre Aköz, *Bienal'e Vakvaklı Protesto* başlıklı yazısında Bienal'e karşı yapılan protesto gösterilerinin ardından bu olayın Bienal'e omuz verenleri üzmemesini aksine memnun olmaları gerektiğini çünkü bu protestoların “Bienal'in artık kurumsallaşmaya başladığının bir göstergesi” olduğunu söylemekte ve eklemektedir: “Böyle etkinlikler henüz emekleme aşamasındayken pek eleştirilmez. Hele protesto hiç edilmez. Ne zamanki etkinlik büyür, oturur, yaygınlaşır; işte o zaman muhalefet, direniş ve gıcıklık baş gösterir.” Aköz aynı yazısında Direnalçiler'e bir de not düşmüştür: “İki vakvakla hemen havaya girmeyin. Protestoculuk genellikle ilk kez bir eserini satana dek sürer” (Aköz, 2009).

Hasan Bülent Kahraman, *Gez, Göz, Bienal* isimli yazısında “son yılların en politik sergisi” diye yazmakta ve Bienal'in “konusu ve kavramsal çerçevesi itibariyle son derecede cesur” olduğunu ifade etmektedir (Kahraman (a), 2009). Bu yazısından iki gün sonra yazmış olduğu *Bienal, Sanat, Siyaset* isimli yazı da ise yapıtların çok büyük bir bölümünün doğrudan doğruya politik bir içerik taşıdığını ancak sergiyi bütün olarak değerlendirdiğinde yapıtların kendisini heyecanlandırmadığını ifade etmektedir. Kahraman, Bienal'de tarih kronolojileri sergileyenlerin, protesto eylemlerini videoya çekip gösterenlerin, Lenin, Stalin, Mao resimlerini duvarlara yapıştıranların çoğunlukta olduğunu ve çalışmaların neredeyse büyük bir bölümünün birbirinin aynı olduğunu söylemektedir (Kahraman (b), 2009).

Karşı Sanat sözcüsü **Feyyaz Yaman**'a göre ise Bienal, “talihsiz bir organizasyon” dur ve bienalde sponsorluk tartışmaları yüzünden ele alınması gerekenler arka planda kalmıştır. “Brecht ile ilgili kavramsal çerçeve sanat-politika-mimesis ilişkisi üzerinden ele alınabilir, dünyanın bu kriz anında ciddi bir durum değerlendirmesine çalışılabilirdi” diyen Yaman ne yazık ki sponsorluk tartışmalarının bunun önüne çıkarıldığını, serginin ait olduğu yere göre hiçbir mekânsal ilişki taşımadığını ayrıca Türkiye'de yıllarca Brecht çalışmış, yorumlamış tiyatrocusu, yazar, çevirmen, edebiyatçı, eleştirmen aydın ve sanatçı olduğunu ve bu aidiyet üzerinden ilişki kurulsaydı mekânlaşmanın çok daha rahat ve gerçek olacağını söylemektedir (Yaman, 2009).

Bienal, “eleştiri ve rol çalmakla” da suçlanmaktadır. **Devrim Büyükacaroglu**, *Bienal Eleştiri Çalıyor* başlıklı yazısında;

Sevimli hayalet Casper adında bir çizgi film vardı ya; onun ismini metaforik ve ironik bir şekilde kullanan, ayrıca Komünist Manifesto'nun Avrupa'da dolanan hayaletine de gönderme yapan “My name is Casper”ın altında Alternatif Çalışma Platformu'nun imzası var. Karşı Sanat'tan Feyyaz Yaman, Alternatif Çalışma Platformu'nu “Komünist Manifesto'dan çıkış yapan,

Marksist estetiği problem edinen, bunun üzerinde iki yıldır çalışan bir yapı” olarak tanımlıyor kısaca. Sol bir estetik ve dünya görüşünün günümüzde ne olması gerektiğini; muhalif söylemin hangi merkezlerden, hangi amaçları taşıyarak kullanılacağını, bir aradallığın nasıl söz konusu olabileceğini tartışmışlar. Belli bir yol alan Alternatif Çalışma Platformu, Brecht’in söylemi ile ortaya çıkan Bienal’in rol çaldığını düşünüp kolları sıvamış.

sözleri ile **Alternatif Çalışma Platformu**’nun hazırlamış olduğu *My name is Casper* isimli projeden rol ve eleştiri çalınmış olduğunu, Karşı Sanat’tan Feyyaz Yaman ve Alternatif Çalışma Platformu’nun da bu durumu eleştirdiğini ifade etmektedir (Büyükarcaoğlu, 2009).

Lale Şıvgın, *Bienal Açılımı 2* isimli yazısında, Canan Şenol’un *İbretnüma* isimli animasyon videosunu eleştirmekte ve “öyle bir kare var ki, sanki kadının hayatındaki tüm sorunların müsebbibi gibi sunulmuş” demektedir. Şıvgın’ın eleştirdiği videonun başında “annesi kızına geleneksel kıyafetlerden kurtulmasını önermekte”, “gerekçe olarak da yıllar önce “Kemal’in askerlerinin” köye gelerek kıyafet konusunda nasıl baskı yaptıkları anlatılmaktadır” diyen Şıvgın öyle bir kare dediği sahneyi şöyle tanımlamaktadır: “Kemal’in askerleri köylülerin çağdaş kıyafetler ya da şapka giymelerini istiyor. Bunun için köylülerin üstünü başını yırtıyor, donunu indiriyor (...) köylülerin cinsel organlarını bile apaçık ortada bırakarak baskı ve zulüm yapıyor.” Şıvgın bu karenin “animasyonun devamında dile getirilen toplumsal sorunların, çarpıklığın ve mutsuzluğun müsebbibi olarak” sunulduğunu söyleyerek eleştiren Şıvgın ayrıca bu videoyu izledikten sonra “Can Dündar’ın bile sapık bir babayı ya da eşler arasındaki cinsel sorunları bile Atatürk’e bağlayacak kadar ileri gitmemişti ve eğer bu çalışmaları görülüp onaylanarak sponsor olundu ise o zaman vay halimize” demektedir. Şıvgın yazısını şu sorularla bitirmektedir: “Düşünce ve ifade özgürlüğü, bu özgürlüğü yalnızca milli değerlere karşı kullananların tekelinde mi? Ve bu özgürlükler milli değerleri aşındırmanın bir aracı haline mi geldi?” (Şıvgın, 2009).

Levent Çalıkoğlu, *İstanbul’daki En Politik Bienal* isimli yazısında, bu Bienal’de Brecht üzerinden politik sanatın artık açık seçik telaffuz edilebilir olduğunu, önceki bienallerde bu kadar kesinlik olmadığını söylemekte ve eklemektedir; “1970’lerden itibaren politik sanatın nasıl dönüştüğünü bir tür müze sergisi gibi de izleyebileceğimiz bir seçim oluşturmuşlar.” Çalıkoğlu ayrıca bu Bienal’in “tamamen küratörlerin görünürlüğü ve söylem zenginliğiyle anılacağını” ve tüm “politik referanslara rağmen antrepodaki serginin kolay kavranabilir bir sergi” olduğunu belirtmektedir (Çalıkoğlu, 2009).

Süreyya Evren, Bienal’in Metinler Kataloğu’nda yer alan, güncel sanata karşı “paranoyak bir eleştiri hattı” oluşturulduğunu söylediği *Ne Seninle Ne Sensiz* isimli yazısında “Türkiye’de aşırı siyasi etki kurgularının” yapılmakta olduğunu hatta “bir ülkeyi yıkmaya

doğru gidecek planlarda kilit bir rol biçildiği dahi varsayılabilmekte bienallere” demektir. Evren bu yazısında;

Bienal üzerinden yürütülen bir dil de İstanbul Bienalleri'nin ve güncel sanatın Türkiye gibi ülkelerin ulusal çıkarları aleyhine, Soros ve diğerleri aracılığıyla etnik çatışmaları dayattığı fikrini içerir. Söz konusu dile göre bu kimlik politikaları veya özgürlük kamufleji altında yapılır. Her ne kadar global kültürel siyasalar en eleştirel farkındalıkla tartışılmayı hak ediyorsa da güncel sanata karşı bu milliyetçi tepkilerde Kürt sorununa ulus devletçi milliyetçi yaklaşımların nasıl Marksist terminolojiyle amlandığını görüyoruz. Bu hat güncel sanata karşı kullanılan en paranoyak eleştiri hattını oluşturuyor.

ifadelerine yer vermektedir (Evren, 2009: s. 360-361). Evren'in eleştirdiği bu eleştiri hattı'ndaki isimlerden biri de **Ekrem Kahraman**'dir. Kahraman, İstanbul Bienalleri'nin genel olarak Büyük Orta Doğu Projesi (BOP) kapsamında yürütülen kültür projeleri olduğuna ilişkin uzun süredir yazılar yazmaktadır (Kahraman, 2011).

Kerim Üster'in *Le Monde Bienal'i Yerden Yere Vurdu* başlıklı Bienal üzerine yaptığı haberi Haber Türk Gazetesi'nde manşetten verilmiştir. Üster'in, Bienal'i gezen Fransız gazeteci Philippe Dagen'in *Le Monde Gazetesi*'nde yaptığı Bienal haberinden yola çıkılarak hazırladığı haberde;

Fransa'nın önde gelen gazetelerinden *Le Monde*, kültür ve sanat sayfasında geniş yer ayırdığı 11. Uluslararası İstanbul Bienali'ni yerden yere vurdu. *Le Monde*'un İstanbul'a Bienal'ini takip etmesi için İstanbul'a gönderdiği muhabiri Phillippe Dagen, sanat sayfasında geniş yer ayrılan haberinde oldukça çarpıcı eleştirilerde bulundu. Dagen, Bienal'in sunumunu eleştirirken, sunumun sanatçıların değeri ve kalitesiyle bağdaşmadığını belirtti. Haberde İstanbul Bienali'nin yalnızca sanatçıların eserlerinin net ve açık olması için gayret ettiğini vurgulanırken bu çabanın yeterli olmadığına işaret edildi. Dagen'e göre, sunumdaki bu netlik ve açıklık, sanat eserlerinin sergilenmesinde bir sertlik yansıtıyor. Bienal'in İstanbul'da yer almasına rağmen Türk sanatçılarının sayısının az olduğu ve bunun üzücü olduğunu belirtilerek Bienal'de tüm dünyadan sanatçılar varken Türkiye'nin neredeyse olmadığı ima ediliyor. Ayrıca, yazdığı makalenin başlığında Dagen, İstanbul Bienali'ni "vahşi" olarak tanımlıyor. Bienal'de yer alan 70 sanatçının büyük bir kısmının Orta Doğu, Doğu Avrupa veya Orta Asya gibi "sorunlu" bölgelerden gelmesi nedeniyle haberin başlığında bu tespiti yer verilmiş. Bienal'in yerden yere vurulduğu haberde bazı olumlu görüşler de yok değil. Haberde İstanbul Bienali'nde "çok az olsalar da", katılımcı Türk sanatçıların tamamının başarılı isimlerden oluştuğu yorumu yapıldı.

ifadeleri yer almaktadır (Üstler, 2009). Üster'in bu yazısı, yanlış çeviri yapılarak haberleştirildiği için eleştirilmiştir. Çünkü *Le Monde*'un orijinaline bakıldığında Bienal yerden yere vurulmamış aksine övülmüştür. Dagen'in *La Biennale d'Istanbul Est Bien Féroce* (İstanbul Bienali Çok Yırtıcı) başlıklı yazısının çevirisinde;

(...) Bu seçkide Türk sanatçılar çoğunlukta değil ama kadın hakları, zorla evlilik, köyden kente göç konularına gelindiğinde en az diğer sanatçılar kadar etkililer. Böylece Fransa ve Batı Avrupa'da az tanınan sanatçıları da keşfedebiliyoruz. 143 eserden 124'ü doğrudan sanatçıların atölyelerinden geliyor. 35'i ise Bienal tarafından yaptırılmış. (...) Özetle olayların tam ortasındayız, bu durumun getirdiği rahatsız edici yakınlık, şiddet, taraf tutma ve sert inandırıcılıkla beraber. Sanatçılar politik, angaje, tartışmasız ve didaktikler. Olduğu gibi sergilenen belgeler, arşivler, simgesel objeler, propaganda resimleri ve röportajlar... Lyon Bienali'nde kimi zaman üslupçuluğa kaçan içerik kaygısının burada ikincil olduğu görülüyor: asıl önemli olan açık ve sert

olmak. Olan da zaten bu, hiçbir sansür izine de rastlanmıyor. Bazı çalışmaları başka şehirlerin kabul edeceğinden şüphe bile duyduk. Mesela Tel-Aviv’de bir otelde Ruti Saela ve Mayaan Amir askerden yeni dönmüş genç İsraililerle konuşuyor ve onlar da inanılmaz bir çıplaklıkla kendilerini fiziksel ve ruhsal olarak sergiliyor. (...)

ifadeleri yer almaktadır (medya.webim.eu, 2009).

Temel Demirer, *Bienal mi? “Her Suçlu Bir Burjuva, Her Burjuva Bir Suçludur”!* başlıklı yazısında bu Bienal’in “sermayenin Bienali” olduğunu söylemektedir. “Bienaller dünyanın her yerinde tartışma konusudur. Herkesi memnun eden bir bienal aramak saçmadır” diyen Hasan Bülent Kahraman’ın “maruzatı”na karşın böyledir bu!” diye yazan Demirer, sponsorların sanatsever veya hayırsever olduğundan söz edilemeyeceğini çünkü sanat sponsorluğu yapan birçok şirketin imaj sorunu yaşadığını ve kültürel cömertlikle prestijlerini cilalamak istediklerini de sözlerine eklemektedir (Demirer, 2009).

Vasıf Kortun’la yapılan ve Radikal Gazetesi’nde yayımlanan söyleşide “Bienali nasıl değerlendiriyorsunuz?” soruna Kortun; “mükemmele yakın” bulduğunu, bu sefer gerçekten “dünyanın en iyi bienali İstanbul’da denilebilecek bir yere” geldiğini, bu Bienal’in “İstanbul odaklılıktan kendini ayırdığını”, olağanüstü iyi bir kurguyla açılışının yapıldığını ve “Bienal “Kudüs’e de götürülse yine aynı şeyi söyleyebileceğini” ifade etmiştir. Kortun ayrıca 2005’den beri otuz yıllık neoliberal süreci sorgulayan İstanbul Bienalleri arasında bu Bienal’in fazlasını yaparak sürecin kendisini ve ekonomik ilişkileri de afişe ettiğini, özel sektörle olmazsa olmaz bir ilişki olduğunu ve “bienali destekleyenleri cezalandırmanın dünyanın en abes işi olduğunu” düşündüğünü söylemektedir (Türkmen, 2009).

IV. SONUÇ

Bu çalışmada; küratörleri, mekânları, kavramsal çerçevesi ve sanatçılarıyla 12 Eylül - 08 Kasım 2009 tarihleri arasında düzenlenen 11. Uluslararası İstanbul Bienali konu edilmiş ve kimler tarafından hangi sebeplerle eleştirildiği araştırılmıştır. İstanbul Kültür Sanat Vakfı (İKSİV) tarafından düzenlenen 11. Bienal’in küratörleri; Ivet Curlin, Ana Devic, Natasa Ilic ve Sabina Sabolovic’den oluşan ve WHW (What, How, for Whom/Ne, Nasıl, Kim İçin) ismi ile anılan Hırvat küratör topluluğudur. Bienal’in sergi mekânları; Antrepo No.3, Feriköy Rum Okulu ve Tütün Deposu’dur ayrıca İstanbul’un çeşitli yerlerinde de dört sanatçının özel projelerine yer verilmiştir. Bienal’in kavramsal çerçevesi; Bertolt Brecht’in 1928’de yazdığı *Üç Kuruşluk Opera* oyununun ikinci perdesinin kapanış parçası *İnsan Neyle Yaşar?* isimli şarkısına dayanmaktadır. Bienal’de 1933-1982 tarihleri arasında doğan dört kuşak sanatçı bir arada sunulmuş, kırk ülkeden 73 sanatçı ve sanatçı kolektifine ait 141 çalışmaya yer

verilmiştir. Bienal'in insan neyle yaşar sorusuna sanatçıların çalışmalarında ekmek, anne sütü, temel hak ve özgürlükler, iş, korku ile ve hatalarla yaşar gibi çeşitli cevaplar bulunmaktadır. 11. Bienal'de, neredeyse her şey eleştiri konusu olmuş, farklı kesimler tarafından küratörler, kavramsal çerçeve, mekânlar, sponsorlar, sanatçılar tam da istenildiği gibi eleştirmiş/eleştirilmiş, sıklıkla da 'eleştirinin eleştirisi' yapılmıştır.

Araştırma göstermiştir ki 11. Bienal, Türkiye'de kurgusal olarak politikleştirilen sanatın 'sahnesi' olmuştur. Bu sahnede, küratörleri, sponsorları, sanatçıları, eleştirenleri ve izleyicilerinden oluşan tüm 'oyuncuları' ile büyük bir gösteri sergilenmiş, tartışma yaratması hesap edilen sanat-siyaset-kültür-politika ve sermaye konuları teatral bir kurgu ile iç içe geçirilmiştir. Bu Bienal'e yönelik eleştirilerin fazlalığı da sahnelemesindeki bu kurgusallıktan kaynaklanmaktadır. Söz konusu kurguyu, Brecht'in çelişki ve karşıtlıkların birarada sunulmasına dayanan *yabancılaştırma efekti* çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Çünkü 11. Bienal'de çok sayıda çelişki ve karşıtlık kurgulanmış, benzer olanla olmayan, bildik olanla olmayan yabancılaştırma efektindeki gibi birarada sahnelemiştir. Bu etkiye sahip epik tiyatro sahnelemesini; hikâye ve tarihselleştirme, eylem ve gösteri, sahne tasarımı, müzik, montaj ve anlatıcı başlıkları altında toplayarak 11. Bienal'e uyarladığımızda şunları söyleyebiliriz:

Hikâye ve Tarihselleştirme: Epik tiyatrodaki izleyici oyunun sonunu merak etmesin diye bildik olaylar seçilmekte ve tanınmış kişilerin hayatları konu edilip oyunlaştırılmaktadır. Böylelikle izleyicinin oyunun son sahnesinde ne olacağına ilişkin sorusu ortadan kaldırılmış olmaktadır. 11. Bienal'in tanınmış karakterleri; *Brecht, Marx ve Koç*, bildik olaylar ise Türkiye'de hâlen tartışmaları devam eden *12 Eylül 1980 Darbesi* ve zamanında Vehbi Koç'un bu darbeye destek vermesidir. Bienal'in darbenin yapıldığı gün ile aynı güne denk getirilerek 12 Eylül günü açılması, Koç'un Bienal'in ana sponsoru olması gibi hem birbirleri ile çelişkili hem de bağlantılı kişi ve olayların birarada sunulması kurgulanmıştır. Tüm bu kişi ve olaylardaki 'son' ise herkesin bildiği üzere kapitalizmin zaferi olmuştur.

Eylem ve Gösteri: Epik tiyatrodaki oyuncular, oyuncu olduklarını seyirciye fark ettirmeye çalışmaktadır ve bunu da çoğunlukla direkt seyirciye hitap ederek yapmaktadır. Bu Bienal'in oyuncuları sadece sanatçılar değildir; küratörler, sponsorlar, eleştirmenler de oyuna dâhil edilmiş ve izleyiciye her fırsatta bunun bir 'gösteri' olduğu hatırlatmasının yapılması sağlanmıştır. WHW'nin Bienal'in kavramsal çerçevesini tanıtmak amacıyla Ses Tiyatrosu'ndaki gösterisinden, açılış akşamındaki gösteriye, eleştirmenlerin verdikleri

ödülünden, ödül verilen sanatçıların ödülü reddetmesine, açılış gecesinde sponsorların protesto edilmelerinden, sponsorların kendilerine yönelik protesto ve eleştirileri olumlu karşılımlarına kadar hatta kimi yazarların eleştirilerine kadar tüm ‘oyuncular’ hem oyunlarını oynamış hem de izleyiciye bunun bir oyun olduğu izlenimini vermeye gayret etmiştir.

Sahne Tasarımı: Epik tiyatro sahnesi, izleyicide yanılsama yaratacak her şeyden arındırılmakta ve sahnede mümkün olan en az dekor kullanılmaktadır. Böylelikle izleyicinin kendini oyuna kaptırması engellenmekte ve bir gerçekliğin içinde olduğu algısının korunmasına çalışılmaktadır. Tüm oyuncuları ile birlikte bütüncül bir sanat atmosferinin kurgulandığı ‘sahne’ tasarımının yanı sıra 11. Bienal’in fiziksel gerçeklik olarak sahnesi ise Bienal için seçilen mekânlardır. Antrepo, Tütün Deposu, Feriköy Rum Okulu ve İstanbul’un çeşitli yerleri tam da bu sahne kurgusuna uygun yerlerdir.

Müzik: Epik tiyatrodaki dramatik bir sahnede neşeli bir müzik çalınarak seyircinin üzülmeye imkânsızlaştırmaktadır. Bienal’de sergilenen pek çok çalışma politik içerikli. ‘En politik Bienal’ olarak tanımlanması da yapılmıştır. Ancak, ağır ve ciddi konular bile tıpkı ölüm sahnesi ile neşeli müziğin birleştirilmesindeki etkiyi sağlamaktadır izleyicide; üzülmeye görünmeden geçmek. Örneğin Etcetera Grubu’nun *Errorist Kabaret*’si, Aydan Murtezaoğlu/Bülent Şangar’ın *İşsiz İşçiler - Sana Yeni Bir İş Buldum!*’u ve Canan Şenol’un *İbretnüma*’sı gibi çalışmalar, içerik olarak ağır ve ciddi konulara değinmiş olsalar da ‘neşeli’ bir anlatımla izleyiciye sunulmuştur. Ayrıca Bienal’in açılış akşamında bir yandan protesto gösterileri bir yandan da dört kadın tiyatrocunun açılış akşamı için hazırlanan müzikli gösterileri de bu sahneye uygunluk göstermiştir.

Montaj: Bu özellik; her sahnenin kendi içinde bir giriş gelişme sonucu olması ve herhangi bir sahnenin çıkarılmasının oyunun geneline zarar vermemesidir. Yani oyundan bazı parçaların çıkarılıp atılması ya da alınıp başka yere yerleştirilmesi mümkündür. 11. Bienal’in genel kurgusu dâhilinde yer alan tüm mekânlar ve ‘oyuncular’ düşünüldüğünde bütün içinde bunlardan birinin olmamasının pek de bir önemi yok gibi görünmektedir. Öyle ki Vasıf Kortun’un da belirttiği gibi bu Bienal herhangi başka bir ülkede de rahatlıkla sergilenebilir. Ayrıca Bienal’deki toplam 141 yapıtıdan sadece 35’inin yeni üretilmiş olması çalışmaların dörtte üçünün geçmiş yıllarda başka amaçlarla üretilmiş olduğunu göstermektedir. Örneğin Hans-Peter Fielman’ın *Ekmek*’i 2005 yılında New York’ta Gallery 303’te, Cengiz Çekil’in *Ele Geçirilmiş Mektuplar* Serisi 1978’de Taksim Sanat Galerisi’nde ve Aydan Murtezaoğlu/Bülent Şangar’ın *İşsiz İşçiler - Sana Yeni Bir İş Buldum!*’u Mayıs

2009'da Almanya'daki Tanas Galeri'de sergilenmiştir. 11. Bienal sağlam kurgusu ile parçaların çıkarılıp atılabileceği ya da değiştirilebileceği bir montajlı bir sahne görünümündedir.

Anlatıcı: Epik tiyatrodaki, oyunda rolü olan ya da olmayan bir anlatıcının her sahne başında şimdi böyle olacak diye anlatmasıdır. Başından sonuna kadar bütün 'oyuncuları' ile çok iyi hesaplanmış bir kurgu olarak karşımıza çıkan 11. Bienal'in her adımda şimdi böyle olacak diyen anlatıcısı ise WHW'den ziyade belki de Bienal'i "mükemmele yakın" olarak değerlendiren Kortun'dur.

Kaynakça

- Akay, Ali. (2009, 28 Eylül). "İnsan Politikayla Yaşar", **stargazete.com**,
<http://www.stargazete.com/acikgorus/insan-politikayla-yasar-haber-215445.htm>
- Aköz, Emre. (2009, 13 Eylül). "Bienal'e Vakvaklı Protesto", **sabah.com.tr**,
http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/akoz/2009/09/13/bienale_karsi_vakvakli_protesto
- Antmen, Ahu. (2009, 13 Eylül). "Kentimizin Çağdaş Sanat Bayramı", **radikal.com.tr**,
<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=954298&Date=13.09.2009&CategoryID=82>
- Artun, Ali. (2009, 12 Ekim). "Epik Tiyatro Sahnesi Olarak Bienal", **aliartun.com**,
<http://www.aliartun.com/content/detail/6>
- Bay, Yasemin. (2009, 11 Eylül). "İstanbul'da Bienal Zamanı", **milliyet.com.tr**,
<http://sanat.milliyet.com.tr/istanbuldabienalzamani/etkinlikler/haberdetayarsiv/11.09.2009/1137891/default.htm>
- Benjamin, Walter. (2000). **Breth'i Anlamak**, Çev: Haluk Barışcan, Güven İşsağ, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- Brecht, Bertolt. (1997). **Sanat Üzerine Yazılar**, Çev: Kamuran Şipal, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Büyükacaroglu, Devrim. (2009, 14 Ekim). "Bienal Eleştiri Çalıyor", **Katran ve Tüy**,
<http://www.katranvetuy.com/?tag=sergiler>
- Cevher, Serdar. (2009, 20 Eylül). "11. İstanbul Bienali Kütörleri ile Bienal Hakkında Söyleşi", **art-core.tv**, <http://www.art-core.tv/index/icerik/161/11-Istanbul-Bienali-Kuratorleri-ile-Bienal-hakkind...>
- Çakır, Bawer. (2008, 18 Kasım). "11. İstanbul Bienali'nin Sorusu: İnsan Neyle Yaşar?", **bianet.org**, İstanbul BİA Haber Merkezi, <http://bianet.org/bianet/bianet/110904-11-istanbul-bienalinin-sorusu-insan-neyle-yasar>
- Dagen, Philippe. (2009, 38 Eylül). "İstanbul Bienali Çok Yırtıcı", Yazının orijinali; "La Biennale d'Istanbul Est Bien Féroce" La Monde Gazetesi'nde 28 Eylül 2009 tarihinde yayımlanmıştır.
http://www.lemonde.fr/archives/article/2009/09/28/la-biennale-d-istanbul-est-bien-feroce_1246174_0.html **lemonde.fr**, **medya.webim.eu**, Avrupa Portalı,
<http://medya.webim.eu/?i=28191>
- Demirer, Temel. (2009, 07 Kasım). "Bienal mi? "Her Suçlu Bir Burjuva, Her Burjuva Bir Suçludur"!"; **dusunadasi.org**, Düşün Adası,
http://www.dusunadasi.org/index.php?option=com_content&view=article&id=182:temel&catid=13:temel-demirer&Itemid=10

- Ergu, Elif. (2009, 15 Eylül). “Mustafa ve Ali Koç Özgür Düşünceye Destek Olmakta Kararlı”, **gazetevatan.com**, http://haber.gazetevatan.com/Mustafa_ve_Ali_Koc_ozgur_dusunceye_destek_olmakta_kararli/259510/4/Haber
- Ersoy, Özge. (2009, 08 Ekim). “Canan Şenol, Çeşme ve İbretnüma”, **BoltArt.net Kültür ve Sanat Dergisi**, 08 Ekim 2009, <http://www.boltartarsiv.net/canan-senol-ibretnuma-ve-cesme-11-uluslararası-istanbul-bienali/>
- Evren, Süreyya. (2009). “Ne Seninle Ne Sensiz”, **11. Uluslararası İstanbul Bienali Metinler Kataloğu**, s. 353-364, YKY, İstanbul.
- Gencer, Serdar. (2009, 18 Kasım). “11. İstanbul Bienali Ardından Eleştirel Bir Bakış”, **artimetre.com**, <http://www.artimetre.com/2009/11/18/11-istanbul-bienali-ardindan-elistirel-bir-bakis-serdar-gencer/>
- Girgin, Emin Çetin. (2009, 22 Eylül). “Çağdaş Sanat Masalı”, **odatv.com**, <http://www.odatv.com/n.php?n=cagdas-sanat-masali--2209091200>
- Göktürk, Yücel, Ulus Atayurt, Erden Kosova. (2009, 26 Eylül). “11. İstanbul Bienali: Düşmanı Yanına Çekmek”, **bianet.org**, İstanbul BİA Haber Merkezi, <http://bianet.org/biamag/kultur/117267-11-istanbul-bienali-dusmani-yanina-cekme>
- Gümüş, Pınar. (2009, Kasım). “Canan Şenol ile İbretnüma Üzerine Söyleşi”, **mimesis-dergi.org**, <http://mimesis-dergi.org/2010/02/canan-senol-ile-ibretnuma-uzerine-soylesi-2/>
- İğrek, Musa. (2009, 07 Eylül). “Bu da Bienal Açılımı”, **zaman.com.tr**, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=889296>
- İnceoğlu, Deniz. (2009, 21 Ekim). “Hürriyet’te Yayınlanan Cinsel Sorun Mektupları Bienalde Sergileniyor”, **hurriyet.com.tr**, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/12738482.asp>
- İsen, Galip. (2008, 21 Haziran). “11. Uluslararası İstanbul Bienali Dosyası 1”, **katranvetuy.wordpress.com**, Katran ve Tüy Modern Sanat Ortamı, <http://katranvetuy.wordpress.com/2008/06/>
- Kadak, Şelale. (a) (2009, 15 Eylül). “Ali Koç: “Büyük Risk Büyük Getiri Demektir””, **sabah.com.tr**, http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/kadak/2009/09/15/buyuk_risk_buyuk_getiri_demektir (b) (2009, 15 Eylül). “Ali Koç: Eleştirilere Kızılmıyoruz Demek ki Bienal Kabul Görüyor!”, **sabah.com.tr**, http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/kadak/2009/09/15/ali_koc_elestirilere_kizmiyoruz_demek_ki_bienal_kabul_goruyor
- Kahraman, Ekrem, (2011, 13 Ekim), “BOP ve İstanbul Bienali”, **sanathayati.tv**, http://sanathayati.tv/?page_id=919
- Kahraman, Hasan Bülent. (a) (2009, 18 Eylül). “Gez, Göz, Bienal”, **sabah.com.tr**, http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/kahraman/2009/09/18/gez_goz_bienal
- Kahraman, Hasan Bülent. (b) (2009, 20 Eylül). “Bienal, Sanat, Siyaset”, **sabah.com.tr**, http://www.sabah.com.tr/Pazar/2009/09/20/bienal_sanat_siyaset
- Madra, Beral. (2008, 17 Ağustos). “Kültür Sanat Ortamımızın Değer Bilirliği”, **radikal.com.tr**, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalYazar&Date=17.8.2009&ArticleID=950089&CategoryID=113>
- Madra, Beral. (2009, 24 Eylül). “Şizofrenik Bir Karnaval”, **citizensofculture.net**, <http://www.citizensofculture.net/blog/list/id/134/page/6>
- Öğünç, Pınar. (2009, 08 Ekim). “WHW: "Brecht'i tartışan bir toplum, tartışmayandan daha iyidir"”, **mimarizm.com**, <http://www.mimarizm.com/KentinTozu/Makale.aspx?id=1065&sid=1063>
- Öztürk, Dilek. (2009, Eylül). “11. Uluslararası İstanbul Bienali”, **Arkitera Mimarlık Merkezi**, <http://v3.arkitera.com/ed166-11-uluslararası-istanbul-bienali.html>

- Sönmez, Ayşegül. (2010, 25 Ekim). “Bazı Bienaller Sergiden Başka Herşeye Benziyor”, **radikal.com.tr**, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1025362&Date=14.09.2011&CategoryID=113>
- Şıvgın, Lale. (2009, 29 Eylül). “Bienal Açılımı 2”, **lalesivgin.com**, http://www.lalesivgin.com/yazi_oku.php?yazi_id=303
- Şimşek, Ali. (a) (2008, 21 Kasım). “Gelecek Sonbahar Bienale Marx Bile Gelebilir”, **birgun.net**, http://www.birgun.net/writer_2008_index.php?category_code=1212158404&news_code=1227235230&year=2008&month=11&day=21
- Şimşek, Ali. (b) (2009, 11 Eylül). “Marx Bienal’e Bu Kez Sert Gelebilir!”, **birgun.net**, http://www.birgun.net/writer_2009_index.php?category_code=1212158404&news_code=1251456190&year=2009&month=08&day=28
- Türkmen, Aysim. (2009, 02 Kasım). “Vasıf Kortun: “İstanbul Bienali Mükemmele Yakın, Biraz Kıskanıyorum””, **radikal.com.tr**, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=962249&Date=17.09.2011&CategoryID=113>
- Üster, Kerim. (2009, 30 Eylül). “Le Monde Bienal’i Yerden Yere Vurdu”, **Haber Türk Gazetesi**,
- Yaman, Özcan. (2009, 12 Ekim). “Neo Liberal Politikalardan, Neo Liberal Sanat Dünyasına (Gazeteciler Dosyası - 3)”, **katranvetuy.wordpress.com**, Katran ve Tüy Modern Sanat Bilgi Ortamı, <http://www.katranvetuy.com/?cat=6>

Anonimler

- 11. Uluslararası İstanbul Bienali Metinler Kataloğu.** (2009). YKY, İstanbul.
- birgun.net** (2009, 14 Eylül). “11. Uluslararası İstanbul Bienali Diyarbakır’da”, http://www.birgun.net/culture_index.php?news_code=1252930081&year=2009&month=09&day=14
- bianet.org.** (2009, 05 Eylül), “Direniş İstanbul'dan Bienal'a Açık Mektup”, İstanbul BİA Haber Merkezi, <http://bianet.org/biamag/diger/116869-Direnişİstanbuldan-bienala-acik-mektup>
- Direniş İstanbul.** (2009, 15 Eylül), “Politik Bienal’in Eleştirisine Katkı: Zaaaaaaaaart!”, <http://Direnişİstanbul.wordpress.com/2009/09/11/direnal-kocu-zaaaaaaaaartladi/>
- medya.webim.eu.** (2009, 30 Eylül). “Le Monde, Bienali Yerden Yere Vurdu Mu? Gazete Habertürk’un Haberine Göre ‘Evet’. Ama Le Monde’un Orijinaline Bakınca ‘Hayır’ ve Aksine Övgü Var”, Avrupa Portalı, <http://medya.webim.eu/?i=28191>
- henkel.com.tr.** (2009, 10 Eylül). “Henkel’den Sanata Destek - 11. Uluslararası İstanbul Bienali’nde Henkel Desteği”, http://www.henkel.com.tr/cps/rde/xchg/henkel_trt/hs.xsl/2009-4627_tuerk-henkels-sponsorship-toiksv4385_TRT_HTML.htm
- iksftp.com.** (2009). “11. Uluslararası İstanbul Bienali Kapılarını 12 Eylül Cumartesi Günü Sanatseverlere Açıyor”, “Cengiz Çekil”, “Hans-Peter Feldmann”, “Aydan Murtezaoğlu & Bülent Şangar”, “Sanja Iveković”, “Uluslararası Basında 11. İstanbul Bienali Yankıları Devam Ediyor”, **İstanbul Kültür Sanat Vakfı**, <http://www.iksftp.com/bienalarchive/>
- kaledenkalevegolalmaz.blogspot.** (2009, 02 Kasım). “11. Bienal’in Ardından”, <http://kaledenkalevegolalmaz.blogspot.com/2009/11/11-bienalin-ardndan.html>
- koc.com.tr.** (2009, 10 Eylül). “Koç Holding Basın Bülteni”, “Hayırseverliğin Nobel’i Carneige Koç Ailesi’nin”, http://www.koc.com.tr/tr-tr/Kurumsal/EtkinlikSponsor/Pages/Etkinlikler_Sponsorluklar.aspx
- medya.webim.eu.** (2009, 30 Eylül). “Le Monde, Bienali Yerden Yere Vurdu Mu? Gazete Habertürk’un Haberine Göre ‘Evet’. Ama Le Monde’un Orijinaline Bakınca ‘Hayır’ ve Aksine Övgü Var”, Avrupa Portalı, <http://medya.webim.eu/?i=28191>

- mimarizm.com.** (2009, 08 Ekim). “Express’ten Bienal’in Soramadığı Soru: “Kapital Neyle Yaşar?””, “Direniş İstanbul’dan Bienal Protestosu”, “Hans-Peter Feldman / Ekmek”, “Karşı Sanat: ‘Talihsiz’ Bir Organizasyon”, “Haldun Dostoglu: Küratörler İyi Çalışmış”, “WHW’nin Kaleminden Bienal”,
<http://www.mimarizm.com/KentinTozu/Makale.aspx?id=1068&sid=1063>
- ntvmsnbc.com** (2008, 26 Ocak) (2009, 08 Ağustos). “Bienalin Küratörlüğünü WHW Üstlenecek”,
<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/433026.asp> , “Eylül’de Güncel Sanatın Başkenti İstanbul Olacak”, <http://www.ntvmsnbc.com/id/24991356/>
- radikal.com.tr** (2009). (2010). “Eleştirmenlerin Ödülü Eleştirildi” 14 Eylül, “Bienal İşsiz Gençler Arıyor” 08 Ağustos, “İstanbul’daki En Politik Bienal” 12 Eylül, “Bienal Ne Kadar Kızıl Olacak?” 05 Eylül, “İstanbul’daki En Politik Bienal” 12 Eylül, “Bienal’in Yeni Mekânı Feriköy Rum Okulu” 25 Haziran, “İstanbul Bienali 2009’un En İyilerinden” 02 Ocak 2010
<http://www.radikal.com.tr/>